

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Қазақ ұлттық өнер университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*E-mail: zetta1975@mail.ru

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ СОМДАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі дәуір әр ұлттың, дербес елдердің өзіндік келбеті, өзіне тән ерекшелігі айқындалған жаһандық кезең болып саналады. Бұл тұста сол халықтардың қоғамдық-әлеуметтік құрылымында, әдебиетінде, мәдениеті мен өнерінде елеулі өзгерістердің болатыны анық. Өйткені соңғы ширек ғасырда өзін-өзі таныған дербес халықтар рухани құндылықтары мен мәдени жәдігерлерге ерекше көңіл аударды. Қазақ елінің мәдени орталықтары да ұлттық болмысты арттырып, халықтық үлгілерді насихаттау барысында өткен тарихи ізді қайта зерттеуді қолға алып отыр. Бұл мақсаттың басты бағытында қазақ драматургиясының қалыптасу, даму кезеңіне бағдар жасау міндеті тұр.

««Тәуелсіздік» деген ұғым өте сыйымды, яғни оны бірнеше мәнде қолдануға болады: жеке адамның тәуелсіздігі, бас бостандығы, ой сезім еркіндігі, отбасының, қауымның, рудың, тайпаның өз жері мен тіршілігінің еркін болуы, мемлекеттің, ұлттың тәуелсіздігі... ..мемлекет тәуелсіздігі деген ұғым өте кең, күллі халықтың, Отанның азаттығымен тікелей байланысты, ол ұлттың тағдырына әсер етеді» [1, 257 б.], – деп жазады академик С.Қасқабасов. Сол тұрғыдан алғанда ұлттық драматургияның, оның жүріп өткен жолындағы қоғамдық талаптардың қазақтың рухани болмысына, тағдырына тигізген әсерін жаңа көзқараста бағалау, бағдарлау, саралау бүгінгі күннің еншісінде дейміз.

XX ғасырдың алғашқы кезеңдерінде қазақ әдебиетінің даму бағыты драматургия жанрының да пайда болып, бірте-бірте кәсіби деңгейге көтерілуіне ықпал етті [2]. Бұл кеңестік театр өнерінің әсерінен, сонымен қатар қоғамдық талап негізінде өрістеп отырды. Ұлттық драматургияның алғашқы балаң шағында қолына қалам ұстаған икемді жастар қоғамда болып жатқан жағдайларды, оқиғаларды өз шығармаларында көрсетуді мақсат етті. Алғашқы драмалық шығармалар саналатын К. Тоғысовтың «Надандық құрбандары», А.И. Лихановтың «Манап», Б. Серкебаевтың «Бақсы», «Ғазиза», «Жер дауы» «...көркемдік жағынан елеулі кемшіліктері барлығына қарамастан ...қолжазба күйінде үйірмелер сахнасында қойылғандығын ашып айта аламыз. Рас, оларды толық мағынасындағы драмалық көркем шығармалар деу қиын,

алайда алғашқы бастама ретінде өз кезінде мәнді көрініс болғаны сөзсіз» [3, 6 б.].

Одан кейін драматургияның кәсіби өркендеп, қарқынды дамуына қазақ жеріндегі үйірмелерден бастау алған театрларда жастардың ұйымдастыруымен шығармалары қойылған С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Ж. Шанин, Б. Майлин, С. Абланов, Е. Ерданаев, И. Меңдіханов, Ж. Тілепбергенов, т.б. авторлар ұйытқы болды [4; 5]. Бұлардың әрқайсысы өз түсінігінше пьесаны қызықты оқиғаларға құрып, айтар ойын кейіпкерлер мінездері, олардың сөз-диалогтары арқылы меңзеп отырды. Кеңестік жүйенің орнығуы мен идеологиялық формацияның белең алу үрдісі қызу жүріп жатқан сол тұста жазушы-драматургтердің шығармаларындағы негізгі айтар ой мен идея сол уақыттың талабы негізінде туындады. Бұларда көбінде заман сұранысы бойынша, кеңестік таным-түсінік негізінде жаңа дәуірдің, жаңа адамның келбетін жасау міндеті тұрды. Байлар мен молдаларды сатира тілімен түйреп немесе өз бақыты, махаббаты үшін күрескен жастардың құқығын қорғауға, олардың бас еркіндігін, жарқын өмірге ұмтылуына кеңестік жаңа қоғамның ықпал еткендігіне назар аударылып отырды.

Дегенмен драматургия тілінің қоғамдық ахуалға тигізер ықпалын түсінген авторлар қазақ ұлтының болашағын, басты кейіпкерлердің ерлік істерін, олардың гуманистік, отаншылдық қасиеттерін алдыңғы планға шығарып, метафоралық сипат беруді назардан тыс қалдырған жоқ. Мәселен, М. Әуезовтің «Хан Кене», Ғ. Мүсіреповтің «Ақан сері – Ақтоқты», Ғ. Мүсіреповтің «Аманкелді», І. Жансүгіровтің «Исатай – Махамбет», «Кек», М. Ақынжановтың «Исатай – Махамбет», Ә. Тәжібаевтың «Біз де қазақпыз», Ғ. Слановтың «Махамбет», З. Шашкиннің «Замана осылай басталды», С. Мұқановтың «Күрес күндерінде», «Шоқан Уәлиханов», Т. Ахтановтың «Ант», т.б. көптеген пьесаларда ұлттық сарын, халық үні ерекше орында тұрды. Және бұларда қазақ жүріп өткен тарихтың тереңіне үңілу, ұлттың болашағына алаңдаушылық басым деп айтуға негіз бар.

Мәселен, М. Әуезов 1928 жылы жазылған «Хан Кене» пьесасында қазақ жеріндегі ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында болып өткен жаугершілік ахуалдың әлеуметтік сипатын бұқара халық пен Кенесары Қасымұлының көркемдік бейнесі арқылы суреттейді. Мұнда Кенені хан сайлаған қазақ жұртының өзара алауыздығы да орын алған. Ғасырлар бойы бірде

қалмақпен, енді бірде қырғызбен қақтығысқан елдің бауырлас қырғызбен бірікпей, керісінше тартыстың өршіп, қазақтың соңғы ханы Кенесары мен хас батыр Наурызбайдың қолға түсуі тарихи деректер негізінде бейнеленеді.

Басталғаннан-ақ азаттықты, тәуелсіздікті аңсаған елдің патшалық билікке қарсылығы, дербестікке ұмтылудағы психологиялық толғанысы прологтағы үш кісі, үш жігіт, үш шал арқылы берілген. Пьесада екі желі бар: бірі – Кенесары, Наурызбай, Бопай, Бұқарбай, Ағыбай, Нысанбайлар, екіншісі – Рүстем, Сыпатай, Бұғыбай және қырғыз батырлары. Олардың драмалық қақтығыстарынан өрбитін қисынды әрі жүйелі желілер көркемдік сипаты тұрғысынан да, композициялық құрылымы жағынан да өзара байланысып, автор меңзеген ұлттық болмыс, қаһармандық-патриоттық рух көтеріңкі пафоста бедерленген. Кенесары өмірінің соңғы кезеңі алынған бұл шығармада тарих та, саясат та, әлеуметтік хал-күй де, психологиялық-моральдық толқыныс-бұлқыныс та бар. Драматург ремаркасында сөз әрекетімен, ой пластикасымен қатар қимыл-қозғалыс, іс-әрекет қызу темпте ойнап тұрады.

Драмада Кене тарихи дәлділікке сай қазақ елінің мүддесін көздеуші, сыртқы дұшпанға төтеп берер ақыл мен қайраттың иесі ретінде көрінеді. Ол Мұсаға: «...Қалың қазақ баласының қамалған көшіне септігім тиер ме деп жүрмін ғой. Езіліп бара жатқан елдің жоғын жоқтап жүргем жоқпын ба? Бүлінгені бүтінделер деп бас қамын ұмытып жүргем жоқ па, сол ел үшін» [6, 190 б.], – дейді. Бұл – ханның елі мен жері үшін өзін құрбан етуге дайын парасатын тереңдетіп тұрған авторлық реплика. Сонымен қоса Нысанбай ақынның:

«...Жалғыз салған ұранмен
Қырық мың үйін қазақтың
Бір атаның ұлындай
Іргелі елдік жолына
Жамыраған төлдей шұбатты...» [6, 181-182 бб.], –

деген толғау жолдарында кейіпкердің тұлғасы одан әрі даралана түскен.

Автор ханның көркемдік бейнесін, оның мінез ерекшелігін ашу мақсатында шығармадағы тартысты қырғыз батырлары мен оның саяси бағыт-бағдарын түсінбеген халық арасында өрбітеді. Көрші жатқан екі ел бірігіп, ортақ дұшпаны – Ресей империясына қарсы көтерілу мақсатында елшілерін жіберіп, бітімге, келісімге шақырғанмен олардың қарсылық білдіруі

драмалық қайшылықты ушықтыра түскен. Әрі бұған Наурызбай батырдың тентектігі, қызукандылығы мен дәрекі әрекеттері себепші болады. Өзіне қарсы шыққанның барлығын ақылға салмай, керісінше, қатыгездікпен аяусыз жазалаған Науанның ісі шегінен шығып, ағасы Кенесарының да, бәсекелес батыр Бұғыбайдың да наразылығын тудырады.

М. Әуезов бұл пьесасында XIX ғасырдың бірінші жартысында Кенесары бастаған көтеріліске әдебиеттің драматургия жанрымен баға бере отырып, ұлттың еркіндігі мен халықтың бостандығын алға тартқан XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық көтерілісінің де түпкі мақсатын ашып берген. М. Қойгелді: «...«Хан Кене» сияқты тақырыпқа мақсатты түрде қалам тарта отырып, ол оқырмандарын XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының жеңіліске ұшырау себептері жөнінде ойлануға итермелеп, сондай-ақ, ұлт болашағы үшін күрестің мұнымен де аяқталмайтындығын көркем шығарма тілімен жеткізеді» [7], – деп драматургтың осындай қазақ ұлтының өткені мен болашағын тап басқан кеменгерлігін тани білген. Өткен ғасырдың алғашқы жылдарынан-ақ қазақ жеріндегі кеңестік қысым тудырған толқыныспен дүрбелеңнің, жаңа құрылымды қабылдай алмаған елдегі аласапыранның ғасырға жуық уақыт бойы күшін жоймағандығына тарих куә. М. Әуезовтің бұл драмасы сол дүбірлі кезеңнің қоғамдық, әлеуметтік мәнін бүгінгі буын ұрпаққа ұғындырудағы даралығымен құнды. Яғни, бұл драма қазіргі күнде де идеялық бағыты, көркемдік маңыздылығы жағынан өзекті.

Ғасырлар бойы армандаған, тарихтың қиын-қыстау белесінде түрлі зорлықтар мен қатыгездіктің құрбанына айналған қазақтың бүгінгі ұрпағы жеткен тәуелсіздік ұлттық әдебиет пен оның барлық жанрларында өзінің батыл көзқарасын танытып отыр. Нәтижесінде көптеген қайраткер-тұлғалардың көркемдік бейнесі қазақ драматургиясы тарихының жаңа беттерін толықтырды. Соның бірі де бірегейі – «Хан Кенені» кейіпкерлердің өзара қақтығысын (Наурызбай мен Бұғыбай, Наурызбай мен Бопай, т.б.) жүйелі әрекетке бағындырып, бүтін бір халықтың, бір ұлттың тағдырын көркемдікпен жеткізген М. Әуезовтің бүгінгі ұрпаққа аманаты дейміз.

Өткен ғасырда адамзаттың әлеуметтік сипаты қазақ жерін билеген шонжарлардың өктемдігімен таптық жікке бөлініп, бай мен кедей, би мен жалшы ұғымын тудырды. Соның нәтижесінде үстемдік биліктің әділетсіздігі,

қатыгездігі мұндай жүйеге бағынбаған төменгі тапты өздеріне қарсы қойып, түрлі қақтығыстарға алып келді. Ұлттық драматургиядағы қолтаңбасы 1930 жылдардан басталған Ілияс Жансүгіровтің пьесаларында осындай мәселелер, теңдік құқықтар барынша кеңінен суреттеледі. Бұларда қазақ жеріндегі кеңес өкіметінің құрылуына қарсы шыққандар мен жаңа үкіметке үміт артқан кедейлер тобы арасындағы тартыстың әлеуметтік мәні айшықты бедерленген. Мәселен, драматургтың «Кек» пьесасында (1930) сол кезеңнің түсінігімен, кеңес өкіметінің талабымен жазылғанымен Қытай еліне қарасты қалмақ жеріне дабылды дәуірдің дауылымен көшуге мәжбүр болған бір рулы елдің туған жерге деген сағынышы баса көрсетіледі. Мұнда бай, би, қажылар үстемдік құрғанымен олардың да елді аңсауын, жаңа өмірді қабылдамағанмен туған топыраққа оралуға деген үмітін келісті суреттейді автор. Бұған дәлел – І.Жансүгіровтің идеясын ашатын Үндемес, Аятбай, Есенғұл қажылардың сөз-диалогтары.

Мұндағы Есенғұл қажы – кеңестік құрылымға, большевизмге қарсы шыққан «қазақтың надан байларының бірі емес, оқыған, көзі ашық революцияның жеңісіне жаны қас, өзіндік мақсат мүддесі бар, өз ортасынан шоқтығы биік, келешекке көз жіберіп, алдағы өмірін болжай да, өз мақсатын орындау жолында неше алуан қулық-сұмдыққа барып елді арбап алдай да білетін адам» [3, 75 б.]. Ол жаңа өмірдің толқынын ішкі жан дүниесімен сезіне біледі. Шығарма соңында автордың қажыны қайыршы кейпінде алып, мүсәпір халде суреттеуін пьесаның жазылған уақытындағы талабына байланысты дейміз.

«Кектегі» кектің екі түрлі арнасы бар: бірі – Аятбайлардың жаңа қоғам құру арқылы езгіден босап, үстем таптан кек қайтаруы болса, екіншісі – жеңілген Есенғұл тобының жаңа өмірге кеткен кегі. Автор пьесасында байлардың, кедейлерге жәбір көрсетуші топтың жеңілгендігін және большевизмді, жаңа өмірдің тәртібін, еңбекшілердің құқығын дәріптейді.

Ал, драматургтың «Исатай – Махамбет» (1936) пьесасы – батыс қазақтарын Ресей отаршылары мен қазақтың хан, сұлтандарына қарсы бастап шыққан батырлар Исатай мен Махамбет тақырыбына арналған ұлттық драматургиямыздағы алғашқы шығарма. Мұнда І. Жансүгіров Исатай бейнесіне ерекше екіпін беріп, оның жан тазалығын, азаматтығын, сонымен бірге аңғалдығын баса көрсетеді. Тарихи деректерде Исатайға: «қарапайым, қайы-

рымды, ұстамды, қажырлы адам болды. Оның адамгершілік бұл қасиеттері оған зор бедел әперіп, көтеріліске шыққан шаруалардың оған деген сенімін арттыра түсті. ...Оның батыр атағына ие болуы, халық арасына тараған зор абыройы – оның езілген тап мүддесі үшін істеген айбынды ісіне байланысты екені мәлім» [8, 3-4 бб.], – деген мінездеме берілген. Пьесада оның осы мінезі анық көрініп, байқалып тұрады.

Халқымыздың ары үшін,
Қара қазан, сары баланың қамы үшін
Алдым туды, салдым ұран
Ер азамат атқа мінсін!
Жиылсын жұртым, асынсын бес қаруын!
Азаттық үшін алысқан ту түбінен табысалық!
[9, 272-273 бб.]

Бұл – Исатайдың халқына арнаған ұраны. Бас бостандығы, әлеуметтік теңдік үшін алысқан батырдың өлімімен аяқталатын пьеса XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ жеріндегі дүбірдің сипатын осылайша аңғартып өтеді.

Еділ бойындағы қазақтардың патша өкіметіне қарсы шығуы қарқынды темпо-римтде, қызу оқиғалар барысында ашылмағанымен пьесада жалпы батырлардың өз ұрпағының болашағына алаңдаушылығы, елдің азаттығын аңсау сарыны басым тұр. Шығармада Жәңгір хан жіберген билер Бегжан, Шомбал, Қонажандардың бітімге шақырған сөзінің жалғандығын сезінген Махамбеттің қайсарлығын, көрегендігін байқаймыз. Жалпы бостандыққа ұмтылған халықты бір тудың астына жинауды көздеген хас батырлар сол азаттыққа жетудің идеалы болып қалды.

Исатай мен Махамбет көтерілісінің туындау себебін орыс-кеңес тарихшылары мен ғалымдары сол XIX ғасырдан-ақ зерттеуді қолға алып, көптеген мәліметтер қалдырған. Сондай ізденіс пен жан-жақты саралаудың нәтижесінде ұлт үшін көптеген маңызды мәліметтерді қазақ ғалымдары да ортаға салды. Тарихшы-ғалым Ж.Қасымбаев «Сырына терең үңілсек» деген мақаласында: «Исатай Тайманов басқарған шаруалар көтерілісі тек Жәңгір хан және оның төңірегіндегі сұлтан – феодалдық топтардың озбырлығына ғана емес, сонымен бірге патша үкіметінің қанаушылығына көшпелі қазақтардың байырғы қоныстанған жерлерін орыс помещиктеріне тартып алып беруіне қарсылық еді» [10, 225 б.], – деп жазады. Ал, И. Кенжалиев Кіші жүз қазақтарын өздеріне тәуелді студі мақсат еткен патшаның Жайықтың шығысын үшке бөліп, оларды биле-

уге сайланған сұлтандар туралы айта келіп: «... Бұлардың негізгі жұмысы елден өздеріне соғым, зекет, түгін салығы секілді алым-салықтар жинау еді. Бағынбаған ауылдарды, адамдарды патша әскерінің күшімен қудалап, ыркына көндіру.

...Сонымен Кіші жүздің Жайықтың шығыс жағын мекендеген шаруаларының саяси-әлеуметтік теңсіздікке, қанауға қарсы наразылығының қалай өрістегенін талдағанда ең алдымен мұнда ішкі тап күресінің барынша шиеленіскенін байқаймыз. Екіншіден, бұдан отарлық езгіге қарсы азаттық күресінің өрістеу нышанын да көреміз» [10, 270; 271; 272 бб.], – дейді.

Мұндай озбырлыққа психологиялық-моральдық тұрғыда төзбеген қара халықты бастап шыққан Исатай мен Махамбет көтерілісі 1836-38 жылдары Бөкей ордасында болғандығын білеміз. Еділ мен Жайықты ең жайлаған елдің алым-салық мөлшерінің көптігінен, жер мәселесінен тұрмыс-тіршілігінің төмендеуі азаттық көтерілісінің басталуына әкелген-ді. Осындай тарихи деректер, нақты мәліметтер негізінде ұлттық әдебиет пен оның драматургия жанрында да батырлар бейнесі көптеп орын алды. І. Жансүгіровпен бірге М. Ақынжанов, Ғ. Сланов, Н. Әбутәлиев, Қ. Мырзалиев, Б. Аманшин, Иран-Ғайып осы тақырыпты шығармаларына арқау етіп, қазақ жеріндегі бодандықтың, үстемдіктің туындау себебін, оның саяси мәнін ашып көрсетті.

Ғ. Слановтың «Махамбет» пьесасында (1941-43) тартыс Махамбет тобы мен қазаққа қазақты жау қойған патшаның әккі мақсатын түсінбеген Баймағамбет сұлтан арасында өрбиді. Шығарма сюжетіне Исатай өлімінен кейінгі қол бастаған Махамбеттің шаруалардың басын біріктіріп, қысымға қарсылық білдіру жолындағы әрекеттері, батыр өмірінің соңғы кезеңі алынған. Жаралы жолбарыстай ақылшысынан, арқа сүйерінен айырылып, еліне қамқор болуды өз міндетіне алған оның жабырқау көңіліне Шернияз, Баймәмбет, Шекшекей тәрізді достары мен Қаламқастай сүйікті жары демеу болады. Күндіз-түні қару асынып, отбасы мен ағайын-туысынан алыстап, түзде еліне қарауыл болып жүрген Махамбет Байтөре би жиынға шақырғанда баладай қуанып, елін көптен көрмегендегі сағынышы мен табысқалы отырған ағайынның бұл ісіне риза еді. Пьесада Байұлына Әлімнен жер алып беріп, халықты ауызбірлікке, бітімге шақырған батырдың аңғалдығы, батырлығы, ақылдылығы, қайсарлығы, ғашықтық сезімі бір арнаға тоғысқан.

Ғ. Слановтың тілі шұрайлы, ойлы, сөз тіркестері ұтымды ойға құрылған. Ол әр кейіпкеріне ой беріп сөйлетеді. Драматург қолтаңбасы тағдыры қиын қазақтың сол тұстағы жеңілдікті көтермейтін тауқыметті тірлігін, тұрмысын айқын әрі нақты бедерлеуге мүмкіндік берген. Өсіресе, Махамбет, Байтөре бидің сөздері нық, қорғасындай салмақты. Шығармада мәнді де мағыналы сөздерден түрлі мінездер туып жатады.

Махамбет пен Баймағамбеттің диалогтарында Баймағамбеттің елді езгіде ұстап, қаһарымен, айбатымен ықтыра ұстау, сөйтіп патшадан атақ-шенге ие болуды көздеу принципі, ал Махамбеттің сол езгіден арылып, қиналған халықты, ағайынын еркін өмірге жетелеу мақсаты байқалады. Онда батырдың арманын, ел болашағына алаңдаушылығын биліктен айырылмауды көздеген, Кіші жүздің Байұлы мен Әлім руларының арасын аздырып, бір-біріне айдап салған сұлтанның бос әурешілік деп түсінуі де бар.

Автор әр кейіпкеріне арнайы түрде жеке дара мінездеме беріп, пьесада сол характерлерді түрлі ситуациялар барысында аша алған. Мәселен, оқырманға «сексенге келген ақсақал. Жүзінде бір ғасырдың жүгін арқалағандай бейне бар, мандайы қыртыс-қыртыс, беті әжім-әжім, сақал-мұрты аппақ қудай, ақсұр өнді, қажыры қайтпаған, ел қамын жеген атақты би» [11, 325 б.] деп таныстырған Байтөрені шынында, ұлттық драматургияда дарқан данышпандығымен, болашақты болжай білетін көрегендігімен танылған Абыз, Бұқар тәрізді ірі бейнелер қатарын толықтырған дана кейіпкер деп айта аламыз. «Бітпеген дауың, алынбаған жауың бар. Дауыңның мықтысы өз басыңда» дейді кара қылды қақ жарған әділ би Байтөре. Сонымен қатар халық атынан сөйлейтін Үмбет пен Козлов Махамбеттің елге, халыққа қажеттігін алға тосып, оның адал басшы, көп қырлы тұлға екендігін нақтылау мақсатында алынған.

Бұларға қарама-қарсы кейіпте кескінделген – Ықылас, Ожырай, Дәуіт бейнелері. «Қу сұлтан мен мына Ықылас уға жығылған қазақтың қанын балға сатады». Бұл – қуыс кеуде, арам ниетті Ықыластың кекесінді сөзі. Бұдан ағайын, рулар арасындағы өрттей өршіген алауыздықтың салмағын өлшеуге болады.

...Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Елімнің кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің
Ақыра теңдік сұрауға... –

деп келетін Махамбеттің өлер алдындағы ақырғы сөзі шығарманың да соңғы нүктесі болып қойылыпты. Ашынған ақынның жүрегін жарып шыққан бұл зарды теңдіктің, азаттықтың бағасын анықтап беретін бірден-бір сындарлы монолог дейміз.

Бұл тақырыптың идеялық мазмұндылығы, өзектілігі жағынан бір ғасырдың ауқымынан асып бүгінгі күнге жетуі қазақ халқы үшін, оның әр буын ұрпағы үшін өте маңыздылығын аңғартады. Хормен басталып, хормен аяқталатын Иран-Ғайыптың «Махамбет» поэтикалық драмасы – соның бір айғағы. Шығарма шеттен келген кірме Шыманға берілген жерден ауыл адамдарын қуғындау, зорлықпен көшіру көрінісінен басталады. Одан әрі қорлық көрген жазықсыз момын халыққа ара түскен Исатай мен Махамбеттің Баймағамбет бастаған үстем таптарға наразылығы өрши түседі.

Драмада ақын, Исатай мен Махамбет көтерілісіне қатысқан Шернияз батыр тарихи тағдыры бойынша Махамбеттің досы, серігі, суырып салма ақын ретінде суреттелген. Иран-Ғайыпта Геккелер оқиғаға қатыспай, тек автор ремаркасында ғана көрінсе, Махамбет тақырыбын жан-жақты зерттеп, өткен дәуірдің дүбірлі үнін прозалық, драматургиялық шығармаларына өзек еткен жазушы Н. Әбутәлиевтің «Өттің дүние» пьесасында олардың драмалық тартыстың тереңдеуінде айтарлықтай орны бар, әрекеттері қызу дамып отырады. Сонымен қатар осы «Өттің дүниеде» Фатима мен Махамбеттің арақатынасындағы жұмбақ байланыс Иран-Ғайыптың қолтаңбасында да байқалып қалады.

Сол сияқты абыз ақын Қ. Мырзалиевтің «Жаралы жолбарыс» драмасында да Махамбеттің Исатай өлгеннен кейінгі жалғыздығы, барлық күштің, ел бірлігін сақтаудағы ауыр жүктің, жауапкершіліктің тек өзіне қалғандығын түсінгендігі, сол сәттердегі қиналысы поэтикалық сарында әдемі кескінделеді.

Таразы басында әділеттен қиянаттың басым тұратыны белгілі. Автор да осы принциптен ауытқымай драмалық тартысты екі желіде, яғни бодандық пен бостандық жолындағы қайшылықтар негізінде өршіп отырады. Езгіден бас көтеріп, өздеріне қарсы шыққан момын халықты қорқытып ұстауды мақсат еткен Қарауылқожа, Хазіреттер мен старшындар бас қосқан жиында Махамбетке қара күйе жағып, халық арасына ойдан шығарылған жалған-ғайбат сөздерді көптеп таратуды, сөйтіп одан құтылуды ойластыру сәтінен пьеса оқиғасы трагедиялық сарынға бастау алады. Баймағамбет

батырды ұстап беруді оның қайынағасы ру басы, старшын Сарыбөпеге жүктеп, бұдан бас тартқан күнде оны тығып отырған туған-туыстарының Сібірге айдалатынын қатты ескертеді. Бұл да ағайын арасында алауыздық туғызудың, жазықсыздың қолынан өз діттеген мүдделеріне жетудің, қастандықтың ең ұтымды тәсілі болған.

Дегенмен Баймағамбетте Махамбеттің халық мүддесін қолдау принципін, жан дүниесінің тазалығын түсіну, түсіне отырып құрметтеу бар. Басқа авторларға қарағанда Қ. Мырзалиевте ол өзінің әлеуметтік орнын біледі, сұлтандық лауазымның жауапкершілігін түсінеді, қызуқандылыққа салынбай, керісінше ақылға бой алдырып, қандай істе де ойланып қадам жасайды. Махамбеттің кектен, реніштен туындаған отты сөздеріне сабырлылық танытып, іштегі қайнаған, буырқанған ашуды білдірмей шыдамдылық танытады. Оның бойынан әділдік пен шындықтың Махамбет жағында екенін танып-білу қасиетін аңғару қиын емес. Сұлтанның өлген ақынға «Бұл Махамбет – ғасырда бір туатын» деген анықтама беруі де сондықтан. Батыр өлімін құптай отырып, күйзелген Баймағамбет оның адалдығын, шыншылдығын мойындап, Жүсіп пен Ықыласқа басын денесіне қосып жерлеуді тапсырады.

Қ. Мырзалиев Махамбеттің науқас Баймағамбетке деген қарсылығын, екеуінің бір келісімге келе алмайтындығын айқындау мақсатында жаңғырып естілетін батырдың дауысын пайдаланады. Екеуінің диалогы хан тағы мен халық бағы үшін сөз сайысы, ой тартысы ретінде шығарманың басты мәні мен маңызын арттырған.

Махамбеттің дауысы:

...Келе жатқан бір дәуірді сеземін,
Азаттық деп өргенеді өзегім.
Бостандық деп өргенеді өзегім! –

дейді.

Алдағы қазақ жетер, халық армандаған тәуелсіздіктің нышанын аса сезімталдықпен байқаған, шын көңілімен қалаған қаһарманның ішкі жан дүниесіндегі өкініші мен үміті қатар көрінеді мұнда.

Тағы да Махамбет даусы:

...Менсіз сенің ғұмырың жоқ қас қағым
Тарихқа да мен арқылы кіресің!

немесе

...Махамбетке қойдың өмір сүргізбей,
Махамбетсіз өмір сүре алмайсың! –

дейді сұлтанға. Расында, тарих қойнауына бірге кірген Махамбет пен Баймағамбет аттары барлық дерек-құжаттарда да, әдеби-көркем шығармаларда да, драмалық туындыларда да қатар аталады. Яғни, автор екі кейіпкердің көркемдік желісі үзілмей, қисынды өрбіп отыратын бұл шығармасында ақынның көрегендігі мен даналығын тағы бір қырынан танытады.

Негізінен Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс тақырыбын шығармаларына арқау еткен барлық авторлар тарихи оқиғаны жан-жақты зерттеп, мағыналы көркем дүние жасаған. Әрқайсысы өздерінің идеялық мақсатына қарай оқиға құрылымын түрлі бағытта құрғанымен мақсаты ортақ, мүддесі бір болды. Олардың барлығы дерлік шығармаларында Махамбеттің «Қызғыш құс», «Хан емессің қасқырсың», «Ереулі атқа ер салмай», «Қара нар керек біздің бұл іске», «Жалған дүние», «Жалғыздық», «Бағаналы терек жарылса», т.б. өлеңдерін оқиға барысына қарай ақынның толқу, толғану сәттерінде орынды қолданады.

Жалпы тарих бедеріндегі әр дәуірдің өзіндік жүріп өткен жолына, әлеуметтік қақтығыстардың туындау себебіне жауап беретін ерлерін, сол кезеңнің қаһармандық болмысын жасайтын батырларын кейінгі ұрпақтың мүддесіне, жалпы туған елі мен жерінің тәуелділіктен тыс өмір-тірлігіне жауапты тұлға ретінде танимыз. Олардың тарих алдындағы көтеретін жүгі де ауыр. Ал, сондай өткен ғасырдың дүрбелең уақытын өздерінің қылқаламында көркемдік тәсілмен, оқиға-ситуацияларды қисынды әрі мағыналы жүйеде келісті суреттеген драматургтердің жауапкершілігі одан да үлкен. Олар күрделі, ауқымды тақырыпты тарихи құжаттар, мұрағаттық материалдар негізінде саралап, драмалық туынды жасауда ұлттық нақышты, ел мен жер мәселесін, басты кейіпкерлердің халық мүддесін көздеу принциптерін алға қойып отырды. Жоғарыда аталған пьесалар сондай езгі мен еркіндік, ескі мен жаңа тартысының жауапты сәттерін жан-жақты талдауымен, сараптауымен құнды.

Бүгінгі жаһандану процесі әр ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындай отырып, әлемдік даму үрдісінде өз тенденциясын байқатуды көздейді. Бұл дегеніміз – әрбір ұлт, әрбір ел дәстүрінің әлемдік аренада көрінуі. Сол негізде Қазақстан мемлекеті де өзінің әлеуметтік-саяси және экономикалық мақсат-міндеттерін алға қойып, мәдени-рухани дамудың жаңа үлгісін көрсетіп отыр. Қоғамдық өрлеудің стратегиялық бағыты

ұлттық мәдениеттің қайнар көзі – театр өнеріне, оның ішінде драматургияға әсерін тигізбей қалған жоқ. Өткен кезеңде жазылған драмалық туындыларды саралай отырып, қазақтың халықтық ерекшелігін, ұлттық нышан-үлгілердің нақты өлшемін, тарих жолындағы жеңілістері мен жеңістерін таразылауға мүмкіндік туды.

Сол уақытта әдебиеттің күрделі жанрының бірі – драматургияда өзіндік қолтаңбасын танытқан авторлардың көбі неғұрлым қазақ болмысын ашуды, кейіпкерлер мінездері, әлеуметтік тартыстар арқылы ұлт бірлігін, халық қаһармандығын насихаттауды басты міндет-парыз санады. Аталған драмалар соның айғағы.

Әдебиеттер

- 1 Қасқабасов С. Алтын жылға: зерттеулер мен мақалалары. – Алматы: «Жібек жолы» БУ, 2010. – 576 б.
- 2 Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. – Т. 8. Қазақ театртану ғылымы (қалыптасу кезеңі). – 376 б.
- 3 Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясы. – 276 б.
- 4 Аймауытов Ж. Шернияз: пьесалар жинағы / құраст. Б. Құндақбаев. – Алматы: Өнер, 1990. – 336 б.
- 5 Шанин Ж. Арқалық батыр: пьесалар мен мақалалар / құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Өнер, 1988. – 400 б.
- 6 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Ғылым», 2001. – Т. 6. – 368 б.
- 7 Қойгелді М. «Табалдырық», «Хан Кене» және социалистік реализм // Қазақ әдебиеті. 9.10.2009.
- 8 Кенжалиев И. Исатай – Махамбет. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 192 б.
- 9 Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 5 т. – 368 б.
- 10 Исатай батыр. Жинақ / Құрастырған О. Сахидәулетұлы. – Алматы: Арыс, 2004. – 320 б.
- 11 Сланов Ф. Шығармалар жинағы. Алты томдық. – Алматы: Жазушы, 1977. – Т.1. – 380 б.

References

- 1 Kaskabasov S. Altyn zhyлга. Zertteuler men makalalar. – Almaty: «Zhibek Zholy» BU, 2010. – 576 p.
- 2 Klassikalyk zertteuler. – Almaty: «Adebiet alemi», 2012. – t. 8. Kazakh teatrtanu gylymy (kalyptasu kezeni) – 376 p.
- 3 Ordaliyev S. Kazakh dramaturgiyasynyn otcherky. – Almaty: KazakhSSR Gylym Academiasy. – 276 p.
- 4 Aymautov G. Sherniaz: piesalarzhinagy / kurast. B.Kundakbayev. – Almaty: Oner, 1990. – 336 p.
- 5 Shanin G. Arkalyk batur: piesalar menmakalalar / kurast. R.Nurgaliyev. – Almaty: Oner, 1988. – 400 p.
- 6 Aueзов M. Shigarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy. t. 6. – Almaty: «Gylym», 2001. – 368 p.
- 7 KoigeldiM. «Tabaldyryk», «Han Kene» zhanesotsialistyк realism // Kazakh adebiety. 9.10.2009.
- 8 Kenzhaliyev I. Issatay – Makhambet. – Almaty: Kazakhstan, 1991. – 192 p.
- 9 Jansugurov I. Bes tomdyk shigarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 5 t. – 368 p.
- 10 Issatay batur. Zhinak. Kurastyrgan O.Sahidauletuly. – Almaty: Arys, 2004. – 320 p.
- 11 Slanov G. Shigarmalar zhinagy. Alty tomdyk. t.1. – Almaty: Zhazushy, 1977. – 380 p.